

Просветното дело в Османската империя е огромно народно движение, оглавено и умело ръководено от Екзархията. Наш дълг е да помним делото и да пазим наследството на просветителите, които обединиха българската национална и църковна борба с общочовешкия стремеж към знание и светлина. В условията на чуждо Османско владичество, под натиска, пропагандата, саботажите на гръцката Патриаршия и други враждебни вътрешни и външни сили, тази епопея остави трайни следи в народния живот. Екзархийската просвета помогна да се изравнят цивилизационно българите, принудени да живеят, разделени от граници.

Васил Попвасилев

Четвърта и последна част – след Илинден

Екзархията се грижеше и за децата от предучилищна възраст. В много градове и по-големи села бяха открити детски градини и ясли. Около 1900 година в Македония и Тракия те бяха посещавани от над 9 хиляди деца. През 1892 год. Просветният отдел издаде Инструкцията, набор от указания относно възпитателната програма в детските градини.

Специално трябва да се подчертае, че Инструкцията не съдържа нито дума за религиозно обучение на децата. Набляга се на познавателните аспекти и предмети от непосредствената среда и живота. Основното средство за обучение на децата за различните игри, покрай тях се заучават песни, приказки и пословици. В тях се прилагал модерния за момента образователен метод на Фрьобле.

Печатният орган на Екзархията, вестник *Новини* (по-късно преименуван на *Вести*) редовно публикува статии и други материали за живота в училищата на „вилаетите“ и дейността им. Във вестника има и новини образователното дело от чужбина. Най-често сътрудници и дописници бяха екзархийските учители. Те обсъждаха и изразяваха мнения и становища относно различни въпроси на училищното дело. Имаше дописки от церемонии – първият учебен ден, краят на учебната година и други чествания като денят на Св. Св. Кирил и Методий във вилаетите.

Страниците на *Новини* и *Вести* за две десетилетия са и до днес безценен извор за една малко изследвана част от наследството на българската педагогическа мисъл и просветно дело. Вестникът също публикува редица статии в превод от изтъкнати руски и западно-европейски педагози.

Много завършили екзархийските училища поеха трудния и опасен път на революционната борба срещу Османската тирания. В Солунската гимназия и в много други училища се учредиха революционни кръжоци и групи под прякото ръководство на централния комитет на тайната Македоно-Одринска организация. Организацията, основана през 1893 г. от петима учители в екзархийски училища (Даме Груев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Д-р Антон Димитров и Христо Ватанджиев) беше изключително дейна в Македония и Тракия. Легендарният апостол на национално-освободителното движение Гоце Делчев, Гьорче Петров, Христо Узунов, Христо Матов, Димо Хаджидимов, Димитър Стефанов, Туше Делииванов, Лазар Димитров, Никола Пушкарров, Христо Коцев, Георги Баждаров, Лазар Томов, Георги Скрижовски, Параскев Цветков и много други бяха все екзархийски учители. В голямата си част те бяха възпитаници на Солунската гимназия.

В общи линии отношенията между Екзархията и революционните организации бяха спокойни и нормални. Различия между тях съществуваша по отношение на централизираното ръководство на образованието в двата вилаета, за което настояваше Екзархията. Според Георги Баждаров, виден революционер деец, Екзархията не беше консервативна институция що се отнася до политическия режим в Османската империя и положението на подтиснатите националности в нея. Тя също вярваше в необходимостта от промени, но преследваше тази цел чрез постепенна еволюция и просвещение. Но по въпроса за устройството на училищното дело (пак според Баждаров) Екзархията оставаше на консервативни позиции¹. В действителност, първите години след Освободителната война (1878 г.) налагаха училищата в Македония и Тракия да се ръководят от един център, абсолютна необходимост за този период. Но в по-късно време, такъв вид ръководство пречеше на успешното им изграждане и развитие. И все пак, положителното отношение на Революционната организация към Екзархията като подкрепа на българите в Македония и Тракия проличава очевидно в следните факти: когато се повдигна въпросът за преместване на седалището на Екзархията от Цариград, Организацията застана твърдо зад искането на Екзарха да остане в турската столица. В тази връзка Гьорче Петров пише в спомените си: „С цялото си сърце поддържахме Екзархията да остане в Цариград. Ако понякога сме имали различия, то е било заради действията на Екзархията спрямо нашите идеи.“² Той вярваше, че недоволството от Екзархията се породи като „обикновена реакция срещу нейните опити през годините да оглави и съсредоточи в ръцете си ръководната роля в целия обществен и социален живот“.³

След Младотурската революция (Хюриета) в 1908 г. Екзархията направи отстъпки по отношение на централното ръководство на училищата, възстанови Смесения съвет и даде повече права и самостоятелност на местните училищни съвети и настоятелства по въпросите на просветата.

През цялата си просветна дейност от 1878 до 1912 г. Екзархията направи огромен принос в просветното и културно издигане на българското население в Македония и Тракия, жадно за наука и знание. Въпреки че трябваше да работи в трудни условия, срещайки пречки от Османските власти (тук е мястото да се подчертае, че на много места, напротив, властите показваха благосклонно отношение към просветната дейност на Екзархията), но също и от сръбска и гръцка пропаганда, Екзархията повдигна националния дух на българите под чуждо владичество.

Балканските войни сложиха край на това благородно дело на Екзархията. След злополучния край на войните, много учители – мъже и жени, много от които възпитаници на екзархийските училища в Македония и Тракия, бяха принудени да бягат от родните си места и бяха разделени от любимите си ученици.

След като се установиха в свободна България, те се посветиха наново на учителската професия, със същата любов и вдъхновение. В това им помагаше богатият опит, придобит в просветното дело на Екзархията в Македония и Тракия.

Статията Educational Work of the Bulgarian Exarchate от Dimiter Donchev, from the revue Balkanika, Volume VI, number 2, 1972 публикуваме в четири части, съкратена, адаптирана и в превод на български от Васил Попвасилев.

1. Г. Баждаров „Да се поучим от миналото“. Статия в сп. Македония, бр. 1, стр. 2, 1922 г.

2. Л. Милетич „Гьорче Петров , Спомени“. София, 1927, стр. 2 и 33

3. Цитат от брошурата Македонският въпрос – историческа и политическа справка, издание на Институт по история на БАН. София, стр. 47, 1968